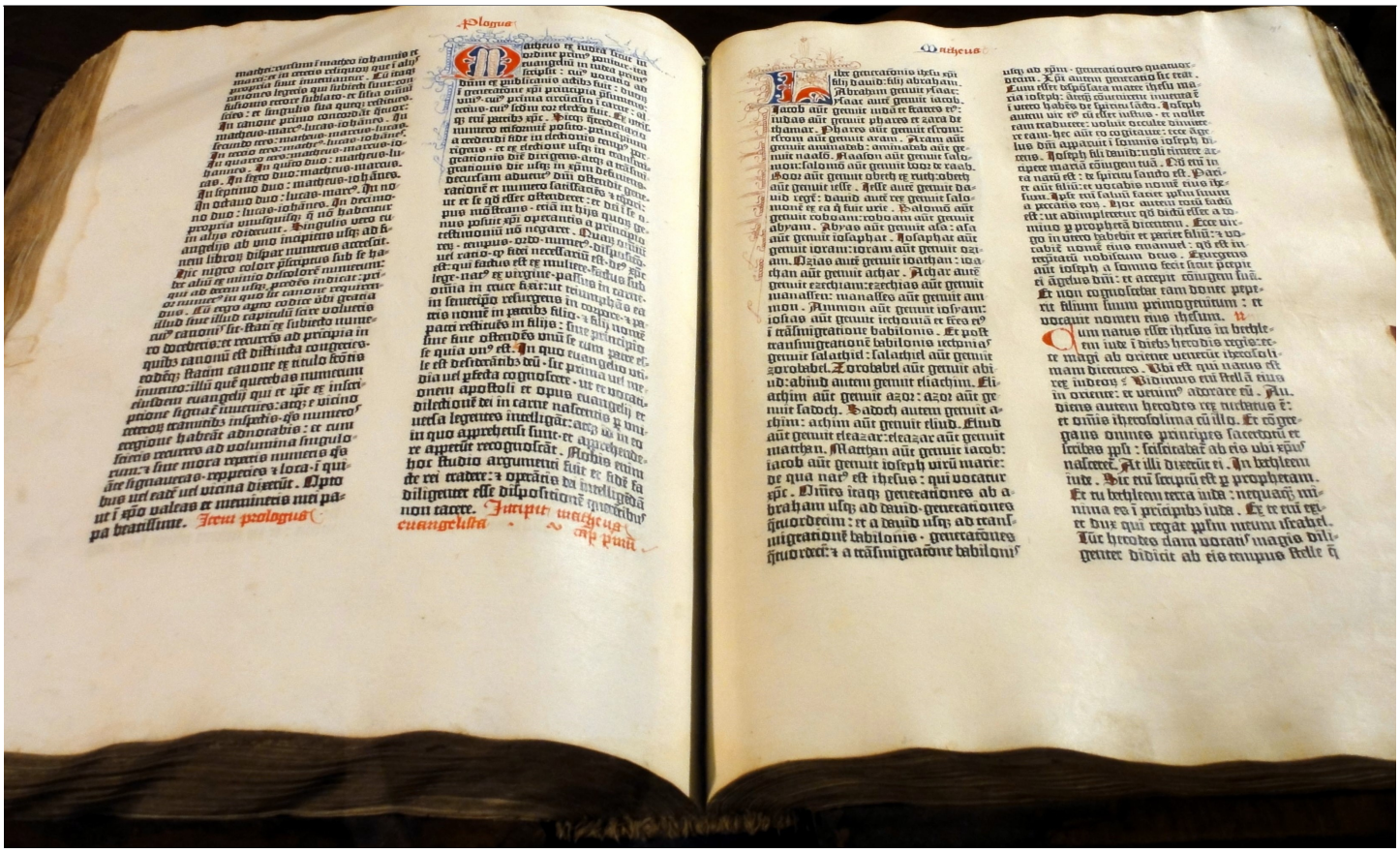

Les bíblies catalanes medievals: una visió panoràmica i comparativa

Autor: Joan Cassola Coenders
Data de publicació: 15-07-2024

Què en sabem els catalans de la història de la nostra pròpia Bíblia en català? En disposem d'una riquesa documental per bé que no extensa, sí que amb un enorme significat, i això malgrat la implacable persecució i destruccions comeses per tota la classe de poders. I contextualitzada en el temps i presa en totes les seves parts, aporta coneixements imprescindibles per a la història del pensament religiós, de la lingüística i d'altres camps importants de la història del poble català.

Manuscrits en llengua d'Oc
Manuscrits mossàrabs
Manuscrits catalans
Manuscrits de la Bíblia hebrea d'origen català
Manuscrits de saltiris
Manuscrits castellans
Conclusions

Tot i que no me'n considero un especialista, he dedicat un temps a estudiar-ho. Així, doncs, posarem la mirada en les bíblies traduïdes al vernacle, sembla ser que en el pas de l'alta a la baixa Edat mitjana, tant des del grec i de l'hebreu com des de les versions llatines. I el primer que em sembla veure és que, posem on posem el naixement del país català, aquest i les traduccions bíbliques van estretament sincronitzats: si canvia una cosa, canvia l'altra. No està malament, per començar. Però no importa per on comencem. De manera que ho farem per on segueix.

En el fabulós país dels comtes provençals, llenguadocians i catalans, hi havia els creients cristians anomenats càtars, perquè està clar que ells mateixos no s'anomenaven així. En tot cas, deien ser creients de la Gleisa de Déu, i que molt poc cas feien de l'església romana i llegien, no se'n sap des de quan, la Bíblia en la seva pròpia llengua, i això a banda i banda dels Pirineus. Recordem com Domingo de Guzmán informa a Roma que als focs catalans es llegia la Bíblia

(serien més aviat fragments) a les reunions familiars, cosa que vol dir que o bé entenien el llatí —almenys qui la llegia— o bé els textos estaven en romanç, a més d'evidenciar que tal cosa era estranya a les Castelles del segle XII.

De moment, el text bíblic occità més antic conservat es veu que és una traducció dels cc. 12-14 de l'evangeli joànic que es conserva a la Chiesa Nova d'Assisi. Aquesta traducció seria del segle XI. A la Biblioiteca de Catalunya se'n conserva un de paral·lel, del 1312, que prové encara d'un text anterior occità, escrit amb el català del beguinatge barceloní, que se sap que disposava d'un hospital entre els carrers de Montcada i de Flassaders. El beguinatge va estar molt protegit als regnes catalans de les Mallorques, Sicília i Nàpols (1).

Sabem que els Bons Homes i les Bones Dames feien servir bíblies en occità a les seves cerimònies, en concret i sobretot l'evangeli de sant Joan. No se'n conserva cap. Se suposa que existien pels edictes de persecució que es coneixen, tal com el de Jaume I que, tot obeint la butlla del Concili de Tolosa del 1229, manava destruir les bíblies en vulgar que circulaven i en el qual, però, només s'esmenten les dels ensabatats —els valdesos catalans—, un moviment religiós laic també molt estès aquí, però menys doctrinal i més de classe, que es diria ara, i contemporani del període albigès (2). Es veu que tot el que podem saber de moment sobre l'existència d'aquestes bíblies és això. Ara bé, tenim les bíblies que varen fer servir després tots ells, les mateixes per a albigesos i valdesos, durant el segle XIII, i fins molt més enllà:

I- Manuscrits en llengua d'oc (3)

Manuscrits provençals

Nou Testament

-Nou Testament, Bibliothèque du Palais des Arts de la Ville de Lyon, nº 360, cap al 1280.

(Jean Duvernoy: "Un llibre escrit i ornamentat per professionals, segurs de la seva impunitat, de la comunitat càtara, capaç de pagar-ne la traducció i elaboració i destinat per al seu propi ús, atès que va acompanyat d'una litúrgia càtara").

-Manuscrit de París, BnF, fr. 2425, principis del XIV (una còpia de l'anterior, dels valdesos)

-Manuscrit BnF, fr. 6261, segle XIII (trad. d'un text llatí que no és el "llenguadocià").

-Fragment del Puget (exemple d'original de versions catalanes posteriors).

Antic testament

-Ms. 2426, BnF, segle XV (traducció de la Bíblia francesa).

Manuscrits valdesos

-Carpentras, segle XIV (NT i fragments de l'AT, Bib. Mun nº 22).

-Dublin, 1522, Trin. Coll. A.4.13.

-Grenoble, començament XIV (NT, Bib Mun. U.860).

-Cambridge, ídem (NT, Bib. Univ. DD.15.31/29/34).

Una de les bíblies que se sap que feien servir els creients perseguits i que es conserva és aquesta de la imatge de més

amunt, el Nou Testament de la Biblioteca del Palau de les Arts de Lió, i se sap això perquè va acompanyada d'un text de la seva litúrgia principal, el consolament, l'únic document directament càtar que hi ha (4). El gran especialista de la Vulgata i les seves versions, el pastor francès Samuel Berger (1843-1900), va ser qui va assenyalar que aquestes bíblies estaven basades tant en la Vulgata canònica com en vulgates pròpies; és a dir, "manuscrits llenguadocians de la Vulgata". Va veure que aquest text "llenguadocià" estava emparentat amb les famoses bíblies visigòtiques dels segles VIII i IX (les més famoses Bíblies visigòtiques són el Codex Cavensis i el Codex Toletanus). I a l'estudiar les bíblies pròpiament catalanes posteriors, diu que " Les relacions d'aquest text llenguadocià de la Bíblia llatina amb els mss. espanyols [on inclou els catalans] de la Vulgata són, en efecte, incontestables i naturals". També que, "si s'hagués de cercar un ancestre d'aquest text meridional, que no s'assembla a cap altre de conegut, potser el retrobaríem en els manuscrits visigòtics o copiats a Catalunya" (5).

El dominic Antoine Dondaine (6), seguidor dels estudis de Berger, ho diu així: "L'antecedent en llatí del text provençal era de tipus llenguadocià, gairebé català; la seva natura ha estat definida per Samuel Berger: un text que se situa a principis del III[!], semieuropeu, semivisigòtic espanyol, emparentat amb les cèlebres bíblies de Toledo i de la Cava, i sobretot amb la d'Osca" (7). També per la historiadora Anne Brenon, que va ser cap del Patrimoine de France, aquesta Bíblia de Lió és una traducció de principis del s. XIII, fent servir originals anteriors a la Vulgata del s. IV i realitzada en una zona propera al Pirineu, dins el triangle Tolosa-Carcassona-Foix.

El Nou Testament en occità que adjunta el ritual del consolament (8).

Pel que expliquen tots els autors citats durant totes aquestes línies, un desembarcament de les primeres diàspores al golf de Lleó amb textos antics promptament traduïts o adaptats, començant pel quart Evangeli de sant Joan, sembla més que plausible. L'exegeta Pere Casanelles confirma en Berger a l'estudiar la Bíblia catalana del segle XIV, del segle següent, de la qual ja en parlarem, i parla d'un text llatí de la Vulgata, un text que ell també anomena "text catalanollenguadocià": "D'entrada, queda, doncs, confirmada la hipòtesi de l'il·lustre investigador francès Samuel Berger, el qual, en els seus estudis sobre la Vulgata llatina, havia defensat l'existència d'un 'texte languedocien'. El mateix Berger situa Llenguadoc i Catalunya com a zones on aquest text hauria crescut i influït. Per aquest motiu, hem preferit anomenar-lo 'text catalanollenguadocià'. En efecte, segons Berger, un text català de la Vulgata, emparentat amb una recensió viva també a Castella, hauria entrat a França al segle IX, i hi hauria influït sobre els manuscrits bíblics del Llenguadoc. D'altra banda, aquest text català resultarà una amalgama de les tradicions franco-saxones (Alcuí) i hispàniques (Toletanus), que seria el text copiat en les bíblies ripolleses del primer quart del s. XI, tant en la de Roma (Biblioteca Vaticana) com en la de París (de Sant Pere de Rodes), del segle XI, i, en un grau menor, la Bíblia d'Urgell (guardada a la Seu d'Urgell), del segle X" (9). Aquest text llenguadocià encara es farà servir per a la Bíblia de Montpeller (10), guardada a la British Library, del primer quart del segle XIII. O sigui que, segons els biblistes, la Bíblia catalana, el que no deu als uns ho deu als altres. "Falta d'originalitat" i "rendez vous" de totes les interpolacions" en diu Berger. Però, dic jo, ja són originals per si mateixes i si, a més a més, recullen tota mena de tradició, són originals per definició. La Bíblia de sant Pere de Rodes, per exemple, conté lliçons i interpolacions del més original en els seus Evangelis, textos antics que es retrobaran després al Llenguadoc, o ressemblances amb el Codex Laudianus de Sardenya. Però ara ens cal anar endarrere per saber d'on venien aquestes Escriptures tan influents en les catalanollenguadocianes. Els textos bíblics entren a Europa des de la riba africana per les dues penínsules, la itàlica i la ibèrica, però les més interessants per la Hispània, que segueixen direcció nord cap a Bohèmia i països veïns, les més esteses i influents passant pel país català i el d'oc, llavors mateixa nació, on es començaran a llegir en la llengua vernacla, però no he trobat qui digui des de quan. Els textos que apareixen en aquest recorregut descrit formen família, en el sentit dels immediatament anteriors geogràficament i dins els quals els textos llenguadocians que es coneixen són "dispersions d'un text ancià" (Berger, o.c. p. 81, 82). D'aquest recorregut esmentat adés, de còpies de país a país de les bíblies, se'n podrien posar incomptables exemples, que arriben fins al final de l'Edat mitjana, com per cas el d'en John Wicliffe, el primer traductor de la Bíblia a l'anglès a mitjan segle XIV, que tenia el manuscrit de Lió de referent, com també el tenia l'infortunat Jan Hus, en aquest cas al traduir al txec. O que, segons el mateix Berger, fou molt possible que el primer Nou Testament en vulgar rebut al nord d'Itàlia fos de mans dels valdesos. També, per exemple, pels manuscrits de Tepl i Freiberg (s. XIV), se sap de l'existència d'una important Bíblia medieval alemanya traduïda des de textos provençals. Esmentem, doncs, quines eren aquestes bíblies peninsulars anteriors, encara que només el títol. Samuel Berger les anomena mossàrabs, però també se les podria anomenar visigòtiques, atès que, excepte les dues primeres, estan realitzades a les zones peninsulars fora del domini musulmà o ben poc després. Cosa encara molt més clara en les cas de les catalanes, que l'estudiós també inclou en el mateix grup i que no indiquem a la llista perquè les més importants ja les anem comentant aquí sobre la marxa.

II- Bíblies mossàrabs (resum propi, seguint Berger).

Escriptura visigòtica (abans s. XI) Pentateuc de Tours. París BnF mss. NAL 2334 (11) Codex Toletanus, BN Mad. (12) Codex Cavensis, la Cava. (13) (a partir d'aquí, diuen que aquests manuscrits eren propietat de Cisneros a Alcalà, excepte l'últim; les bíblies "d'Alcalà" amb les armes del cardenal gravades, avui a la UCMadrid) Alcalà Nº 32, segle X, meitat de l'AT i tot el NT (2ª Bíblia d'Alcalá) Biblia de San Millan, segle X, part de l'AT i tot el NT. Codex gothicus Legionensis, AT i NT, segle X. San Isidro, segle XII, còpia de l'anterior Bíblia 2.2 de Toledo, segle XI, part de l'AT. Bíblia de la catedral de León, NT, segle X. 2. Escriptura francesa (a partir s. XI) Alcalà Nº 31, segle IX-X, AT i NT (1ª B. d'Alcalá)(XX) Bíblia del Museu Arqueológico, segle XII, AT i NT Alcalà Nº 33 i 34. Segle XII-XIII, sencera a trossos (3ª B. d'Alcalá) Bíblia d'Àvila, BNMad, segle XIII, AT i NT. Aquestes bíblies no són l'objecte d'aquestes línies, només en fem servir referències quan és necessari. El que crida l'atenció és el fet de com l'anomenat cardenal de la Complutense podia reunir tan importants bíblies i, a més, com a propietat.

Si no resta ni un sol full de cap Bíblia en occità anterior al segle XIII (amb una sola minsa excepció potser o d'altres que es consideren falsos), ni cap altre text, és que o bé no existien o bé han desaparegut. Hi ha un fet revelador, penso: la Bíblia del bisbe d'Orléans Teodulf, got originari de la regió pirinenca catalanoaragonesa, que és la primera de les dues bíblies confeccionades pel desig de Carlemany -essent l'altre la d'Alcuí (14). Berger ens diu que era un text bíblic talment desigual, que no és possible de creure que fos copiat d'un sol original. Alguns dels seus libres són copiats de textos pròpiament hispànics, tant de les versions lleoneses com les catalanes, però en la majoria el text hispànic no arribà a Teodulf si no és pel Llenguadoc (o.c. pàg. 164). Fins i tot hi ha alguna referència al Codex Amiatinus (15). O sigui que la Bíblia de Teodulf és una Bíblia llenguadociana provinent de les visigòtiques, que serà rebutjada per Carlemany, que volia una versió més esquemàtica basada en la de sant Jeroni i posteriors, fent desaparèixer les antigues i menystenir la gran feina de compilació del bisbe d'Orléans. Si l'origen d'aquestes bíblies és la Toletanus a Sevilla, ens indicaria una direcció dels textos que ve del nord d'Àfrica, com ja s'ha dit, i entenc que es produirà un xoc entre la doctrina agustiniana i l'arrianisme visigòtic provinent de la Septimània, o la Gòtia, que es va estendre a la península ibèrica. Potser caldria estudiar aquest Bíblia més a fons, si se'm permet l'atreviment del neòfit. Ara, la qüestió no es resolgué tan de pressa com hauria volgut Carlemany, de fet no es feu fins a la reforma de Bernat de Cluny del segle XI, expressament vingut per això a Hispània, i això es reflecteix a les bíblies.

El Codex Cavensis, de principis del segle IX [!].

Tornant ara a totes aquelles Bíblies traduïdes als segles XII i XIII al Llenguadoc, de les que hem parlat adés, diu Berger, que sempre va treballar amb originals, que eren perfectament ortodoxes, o "neutres". És més, s'acaba preguntant si és que van existir mai bíblies herètiques.

Afegeixo modestament que aquestes podrien haver estat, senzillament, les dels textos anteriors cada vegada que l'Església conciliava un cert cànon, naturalment, però amb tot, també hi havia una altra característica, i aquesta sí que considerada molt perjudicial pel poder, que eren les escrites en pla. A més, un criteri d'heterodòxia o heretgia s'establia a partir del text original grec, hebreu o llatí abans de sant Jeroni, cosa que, com hem vist, també era el cas de les translacions catalanes. O sigui, es fa evident la impressió, des d'una perspectiva històrica, que essent les traduccions catalanes fetes per jueus i, per tant, amb influències hebrees (entenent per aquest terme també les diferències teològiques entre els dos Testaments), resulta que tenien tots els números: perquè eren catalanes, perquè tenien influència hebrea, perquè procedien de textos més antics que la Vulgata, o fins i tot perquè eren del Nou Testament.

Sabut això, continuem amb les bíblies pròpiament catalanes considerades cronològicament posteriors i, a la vegada, una reunió, entre les peninsulars i les llenguadocianes.

III- Manuscrits catalans (resum propi)

Manuscrits catalans existents de la Bíblia, sencera o no, més destacats:

- (M) Marmoutier, BnF, ms. 308, meitat s. XIV, AT i NT.

- (P) Peiresc, BnF, esp. 2,3, 4 (còpia 1460-1464,d'un original segle XIII), AT i NT complets.

- (C) Colbert, BnF, esp. 5 (còpia 1461), meitat AT.

- (E) Egerton , British Library, ms. 1526 (còpia 1465), meitat AT.

- (B) Còdex del Palau de Barcelona, Sant Cugat, segles XIV- XV, Evangelis (16).

- Bíblia Rimada, (1282-1325), B. C. Colombina, ms. 7-7-6 (17).

- Evangelis de la BCat i d'Assisi, primers anys del XI, ja esmentats.

- Fragment de Sevilla, B. C. Colombina, paral·lel al Marmutier.

- Fragment de la BC, ms. 109 fol 19.

- Evangeli lucà de Mallorca, 1427.

Manuscrits bíblies hebrees traduïdes del català

- Evangelis (Vat. Hebr. 100, folis 1 a 153).

(L'esmento aquí, malgrat que més avall ampliarem més la impressionant llista de bíblies hebrees, perquè aquests evangelis traduïts per un jueu convers indicarien que els evangelis en català ja existien a la segona meitat del XIII i serien, per tant, un altre candidat a la primera traducció bíblica al català, que passaria a integrada al Marmoutier).

Manuscrits especials, entre d'altres:

- Montserrat Bib., pergamins, fragments de possibles bíblies senceres del segle XI.

- BnF lat.194, amb notes en català

- BnF esp. N. 46, Gènesi de scriptura (18).

- BnF, ms. 44, Vides de sants Rosselloneses, adaptació catalana de la Llegenda àuria de

Jaume de Voragine, (1260-1300). També a Vic i Barcelona.

- No s'hi inclouen els Llibres d'Hores per no estendre'ns encara més.

Els manuscrits Marmoutier, Egerton, Peiresc i Colbert són les còpies del que ens queda del gran projecte bíblic que l'equip de Puig i Tàrrech anomenà "Bíblia del XIV", projecte realitzat, però del qual no en queda cap ni se'n sap res de la seva sort, es veu, i que és la primera traducció coneguda en català de la Bíblia completa, si s'exceptuen algunes proves indirectes, però amb fonament, de l'existència d'aquesta ja en segles anteriors (19), i que era, seguint la tradició, una Bíblia que recollia tota la feina secular, és a dir, la que venia de la Vulgata, la de les versions llenguadocianes i la de la francesa, així com de la que van fer els incansables traductors jueus, si bé aquesta és menor en la còpia Egerton. Parlant de les còpies que ens resten d'aquesta Bíblia, diu Berger: "No només hi ha semblança sinó identitat entre els textos provençals i el català." (p. 541 de «Nouvelles recherches...»). L'AT del Peiresc inclou una vida apòcrifa de Crist en 61 capítols, així com algunes epístoles del més estrany. Les fonts de text i l'ordre de capítols són tan variats, és a dir, llatines, franceses, provençals i altres de completament desconegudes, i aquest fet no només passa en el Peiresc, de la qual cosa se'n dedueix que el copista havia de fer servir una nombrosa quantitat de referents, segons els estudis de Berger, que ho il·lustra amb incomptables lliçons. Però subratllem que "[el Peiresc] mostra un cert nombre de lliçons que només es retroben en les bíblies llatines copiades a Espanya o més aviat encara al Midi francès" (p. 514, ob. cit.).

També, segons Casanelles, el text catalanollenguadocià està ben representat en la Bíblia del segle XIV, amb algunes lliçons de textos que remunten al segle VIII, si bé el més representat és el de la Vulgata parisenca. Està escrita a partir de tres textos de diferent procedència: un, el text de vulgates autòctones catalanollenguadocianes, que ja hem dit

representat per la Vulgata de Montpeller i, de vegades, també per les vulgates de Vic (=V, del 1268, guardada a l'Arxiu Capitular), la del monestir de Scala Dei (=T, principis del XIV, guardada a la Biblioteca del Seminari de Tarragona)i la Vg. del monestir benedictí de Sant Feliu de Guíxols (=G, del 1230), totes elles del segle XIII i principis del XIV (i d'altres que no posem, com la de Sant Cugat); dos, el text hebreu; i tres, el text de la Vulgata, o sigui, el text parisenc. Fins i tot hi ha algunes poques lliçons de famílies més antigues, com el text arameu. I conclou, de moment, i segons l'estudi dels Llibres d'Èxode i Levític, que la versió de la Bíblia del segle XIV fou una obra encarregada per cristians i realitzada per conversos jueus que, tot i que pretenien traduir el text a partir d'algun exemplar o alguns exemplars de la Vulgata, constantment hi introduïen elements de l'original hebreu de la Bíblia (ob. cit. p. XXIII i XXIV).

El Marmoutier és objecte d'una minuciosa anàlisi per part de Berger i, quan compara els seus Evangelis amb els manuscrits occitans 6261 i el Puget de la primera llista, fa els tres de la mateixa família (a «Nouvelles recherches...», p. 538-544). El ms. 6261 sembla ser una versió remarcable i amb indicis evidents de catarisme. Per una altra banda, es fa evident que la llengua d'aquells dos és molt pròxima a la llengua d'oïl, que seria la llengua original de la Bíblia de París (20) en els temps d'Alcuí i llavors sembla que estem donant voltes sobre el mateix, en termes lingüístics (vegeu, després, nota 26).

De l'erudit Puig i Tàrrech: "Una de les característiques més vistents de la versió bíblica catalana del segle XIV és la influència puntual de termes i frases hebrees d'interpretacions provinents del món dels jueus catalans de l'època. No sempre és fàcil precisar en concret l'abast de les influències hebrees, però aquest, si bé és limitat quantitativament, posseeix una significació important, ja que delata el medi en què la versió hauria pogut veure la llum". També diu: "Crec que també és possible d'afirmar que els tres manuscrits [de la "Bíblia del XIV"], tot i tenir algunes característiques unitàries, no porten la mateixa versió dels textos bíblics; més encara, en un mateix volum és possible trobar textos successius pertanyents a orígens religiosos diversos".

I resumeix: "Sembla que ha arribat el moment d'oferir una primera visió de conjunt, que només pot ser provisional, ja que recolza en bases tan limitades [del seu estudi]. Però sembla possible d'afirmar que, sobre un canemàs bàsicament propi de la Bíblia hebrea, hom introduí en la seva primera part textos procedents de traduccions de la Vulgata (cas de Job) i d'altres elements típicament cristians (els pròlegs), els quals coexistiren amb textos declaradament judaïtzants (versió dels Salms Egerton i Peiresc); la mateixa varietat es troba pel que fa al possible origen immediat de certes traduccions, algunes de les quals no es pot pas descartar que hagin estat fetes a partir del francès o del provençal (segon dels Paralipòmens del Peiresc) i, no cal dir, a base d'algun text hebreu o molt pròxim. En algun cas, la traducció canvia al mig d'una obra. I aquesta mateixa varietat confirma que no serà possible de fer afirmacions definitives quant a la unitat o varietat de les traduccions d'un llibre i àdhuc d'un mateix capítol o pel que fa al text a partir del qual hom féu la traducció, fins després que hom hagi pogut estudiar cada cas concret" (21).

Però encara hi ha un altre projecte de Bíblia catalana dins del segle XIV, aquest només parcialment realitzat. Aquesta afirmació es pot extreure del manuscrit Egerton. Si bé només es realitzà a mitges, i segurament una mica abans de la confecció de la Bíblia de Portaceli, de la qual ja en parlarem. Va ser una reacció a la Bíblia del XIV, tot volent-la fer més literal al text llatí. Però respecte això, escriu Casanelles: "En definitiva, el comportament de la Traducció bíblica incompleta pel que fa al text llatí de base no difereix gaire de la Bíblia del segle XIV. Els traductors es mouen entre el text catalanollenguadocià i el text parisenc, aquí amb un probable avantatge del primer sobre el segon" (ob. cit. p. XLII). O sigui, tant aquesta com la de Portaceli són bíblies que pretenen millorar la del segle XIV, anant polint influències hebrees, encara que aquesta última la facin jueus conversos.

Manuscrit Colbert 180, del 1461, la més ben conservada de les tres còpies de la "Bíblia catalana del XIV", a la BnF.

Però sobre aquest panorama de les bíblies catalanes, l'historiador i teòleg Josep Perarnau ens deia, a manera de conclusió, el 1978, resumit (22):

"1. Ja no es pot sostenir que les versions bíbliques catalanes han estat fetes sobre la Vulgata.

2. Van existir Bíblies catalanes que seguien la Vg, però, fins al moment, en les versions de l'AT que tenim se segueix una tradició bíblica diversa de la Vg.

3. En els saltiris, al ser nombrosos, és on més es pot veure el pluralisme de les versions bíbliques medievals catalanes.

4. Durant el curs del s. XIV, l'interès per posar la Bíblia a l'abast del poble en la llengua d'aquest havia passat de ser una manifestació parcial, quant als textos i encara vinculada a petits grups (p. e. els beguins), a ésser un objectiu oficial, que recolzava en les mateixes estructures civils de la societat i s'estenia a tot el conjunt de la Sagrada Escriptura. Sembla que aquest fet no va deslligat de la trajectòria reformista, 'lul·lista', de les nostres ciutats medievals".

En el mateix escrit, nota 62: "les mateixes institucions municipals que sostenen les lliçons de la Bíblia en pla defensen aferrissadament, contra els atacs de Nicolau Eimerich, els 'lul·listes' contemporanis del país". I a la pàg. 68: «Els tres reculls principals [dels que formen la Bíblia del XIV], almenys pel que fa al conjunt Gènesi-Psalms, són híbrids. Dono a aquesta paraula el sentit següent: no són ni clarament cristians ni clarament jueus».

Ja que hem vist les estretes relacions entre les bíblies nordpirinenques i les sudpirinenques, a part de les evidentment lingüístiques, trobo escaient ara citar què en deia en Miquel Batllori el 1963, en el pròleg del llibre d'en Ventura esmentat: "Em refereixo a la relació que tenen les diferents versions de la Bíblia en català, fetes a l'edat mitjana, amb les Bíblies —catòliques, càtares o valdeses— traduïdes en llengua provençal. És un problema encetat, que espera encara un historiador que s'hi dediqui de ple i tregui l'entrellat del que ja iniciaren els primers erudits catalans i catalanòfils en l'època del positivisme històric, i que ara heu reprès vós mateix [referint-se a en Jordi Ventura] i, quasi contemporàniament, Margherita Morreale" (23). Amb la descripció de positivistes, el pare Batllori ho defineix perfectament. Malauradament, en Jordi Ventura va morir sobtadament el 1990 sense poder aprofundir-hi més.

D'aquí endavant, com veurem a partir d'ara, i durant almenys tres segles, els perseguits dels dos Testaments —jueus i càtars— acabaran utilitzant bíblies catalanes. Un fet evident que se'n destaca és que, malgrat la persecució oficial que patien les bíblies en vulgar, els obradors occitanocatalans i llenguadocians de Tolosa, Montpeller i Lleida continuaven manufacturant bíblies traduïdes per a ús dels ara dissidents cristians, als quals s'hi havien sumat els beguins i els fraticels. Però seria oportú també comprovar la importància de la Bíblia catalana en la bibliografia del poble jueu. I per tal objectiu, repassem la llista de bíblies hebrees conegudes traduïdes del català i les que tenen la seva influència, i que es coneixen actualment, entre d'altres:

IV- Manuscrits de la Bíblia hebrea d'origen català (24)

- Bíblia de Perpinyà, 1299, BnF, ms. hébr. 7.

- Bíblia de Cervera 1, 1299/1300, BNL, ms. hebr. 72.

- Bíblia de Copenhagen, 1301, KB, ms. II.

- Bíblia de París, 1357, BnF, ms. hébr. 30.

- Bíblia de Foà, ca. 1370-1390, París, B. de la Compagnie des Prêtres

de Saint-Sulpice, ms. 1933.

- Bíblia del duc de Sussex, tercer quart segle XIV, British Library, ms. Harley 1528.

- Bíblia Harley, tercer quart segle XIV, BL, ms. add. 15250.

- Bíblia de Londres, tercer quart segle XIV, BL, ms. add. 15252.

- Bíblia de Cervera 2, o de Salomó ben Adret, 1383, Col. Sassoon, ms. 16.

- Bíblia de Solsona, 1384, BL, ms. King's 1.

- Bíblia de Cambridge, últim quart segle XIV, Cambridge UL, ms. M.m.5.27.

- "Profetes i hagiògrafs de Castelló d'Empúries", BL, ms. Harley 5774-5775.

- Pentateuc de Londres, final del segle XIV, BL, ms. Harley 5773.

- Pentateuc d'Oxford, final del segle XIV, Bodl., ms. Hunt 69.

- “Profetes Thévenot”, inici segle XV, BnF, ms. hébr. 95.

- Bíblia hebrea d’El Caire, desapareguda.

Manuscrits que contenen textos del Nou Testament en hebreu influïts pel català:

- L’evangeli segons Mateu en hebreu en l’Even bohan de Xem Tob ibn Xaprut, 1385.

- Citacions evangèliques en hebreu en Kelimmat ha-goyyim de Profiat Duran, ca. 1390.

- Els quatre evangelis en hebreu traduïts del català, B.A.Vaticana, ms. Vat. ebr. 100

(finals s. XV).

No cal que subratlli la importància fundacional que té la ciència catalana jueva en la història del poble jueu fins als dies d’avui. Per tant, no ens ha d’estranyar gens ni mica el que veiem que va passar amb la Bíblia. I, com és obvi, això vol dir l’existència d’uns obradors d’exegetes jueus catalans traductors del grec, el llatí, l’hebreu i l’arameu al català. Fa poc s’ha pogut saber que la Bíblia catalana del XIV és el text que es copiarà al segle XV per fer la primera traducció universal dels evangelis a l’hebreu, i la fan traductors jueus catalans (25).

Passem a continuació a fer uns petits comentaris sobre el llibre més popular de la Bíblia, els saltiris. Són importants pels estudiosos perquè, com que són els més traduïts a causa de la seva utilització popular, n'hi ha molts per poder-ne fer estudis comparatius i poder també acotar amb més precisió els copistes. Eren part de la teologia popular i s’expressaven amb un recull de gèneres literaris.

V- Manuscrits catalans de saltiris (resum propi seguint Casanelles i Perarnau)

Dins una Bíblia o AT (o que sembla ser que en formaven part):

- Els que hi ha a l’Egerton, a la Peiresc i al Colbert , més el que hi havia a la Bíblia de Bonifaci Ferrer, conservat independent, per estranya sort.

- Saltiri de la Colombina, traducció Sa Bruguera, 1285-1295.

Independents:

- Saltiri de Barcelona, 1400-1450, B. de Catalunya.

- Saltiris 1 i 2 de València, 1500, Arxiu C. Catedral i BnF, esp. 376.

- Saltiri de la B. A. Vaticana, CRL I.

- Saltiri de Perpinyà, París, BnF, fr. 2433, còpia del de Ça Bruguera.

- Saltiri de Marsella, s. XIV, BnF, fr. 2434, també en part.

- Saltiri traduït de l'hebreu, 1450. BnF esp. 244, id.

- Saltiri anglocatalà, 1194-1348, BnF, lat. 8846, il·lustrat per Ferrer Bassa.

- Llibre d'Hores de Morella.

Hi ha també més d’una trentena de fragments de saltiris, com per exemple a:

- Barcelona, Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, de procedència hebrea , 1475.

Impresos

- L’incunable Spindeler (1480, Barcelona), de la BV de Bonifaci Ferrer, B. Mazarina.

-Saltiri traducció de Joan Roiç de Corella, imprès a Venècia (Hertzog ,1490), BNE.

- Psalms amb Glossa llatina, de Jaume Pérez (València, finals del s. XV).

Sant Jeroni, a la seva Vulgata, va fer dues versions dels saltiris, una que en diuen “gallica” i una altra “hebraica” i les traduccions catalanes segueixen l’una o l’altra, o totes dues, com més o menys a tot arreu. De la primera, les més conegudes són les de Sa Bruguera, dominic mallorquí, que està en la Bíblia Rimada de Sevilla, del 1300 aproximadament, i la que hi havia en la Bíblia valenciana o de Portaceli del 1478. El Saltiri de Sa Bruguera (1285-1295) estava tan ben fet que es troba a molts textos bíblics, com al Colbert, al de Perpinyà, al del Vaticà i al de Marsella, i és possible que fos el que hi havia inclòs en la Bíblia “del XIV”. De la segona, hi ha la dels manuscrits Egerton i Peiresc. Però també hi ha saltiris traduïts directament de l'hebreu, a la BnF se'n conserva un. Berger indica el Saltiri fr. 2434 com a anterior i comú a tots els altres i, també com tots ells, copiats d’una versió llatina, que ell en diu francesa, però que evidentment es pot veure que és en llengua d’oc. Això es veu en altres moments en els estudis de Berger. És a dir, una versió provençal és còpia d’una francesa, però resulta que la francesa és còpia d’una en llengua d’oïl, per exemple. Des dels meus limitats coneixements lingüístics, és molt interessant de veure la comparació en els estudis d’en Berger entre el que ell batejà com a llatí llenguadocià i la llengua d’oc. I segurament la llengua d’oïl n’és una derivació. No ho reconeix en cap moment, és clar. (26)

El saltiri traduït per l'escriptor Roís de Corella (conegut traductor també del famós Vita Christi de Ludolf de Saxònia, “el Cartoixà”) és una revisió personal del saltiri de la Bíblia Valenciana, que es veu que no li havia agradat, amb peu d’impremta a Venècia el 1490.

Se sap també l’existència d’una Bíblia i Saltiri traduïts per Sa Bruguera que consten al diccionari de Torres Amat del segle XIX, que el va veure a l’Escorial. Nicolás Antonio esmenta al 1672, també a l’Escorial, una Bíblia rimada i el Saltiri de Sa Bruguera. Berger dona per fet que les dues bíblies són la mateixa cosa. Però no pogué comprovar-ho, perquè als temps de Berger aquests manuscrits d’El Escorial ja havien desaparegut (ob. cit., «Novelles recherches ...», p. 525).

Els saltiris ens donen peu per poder saltar a la gran Bíblia del XV, que es començaria a finals del XIV a les treballades traduccions de l'abadia de Portaceli, i que servirien per al text de la primera i suposadament última Bíblia impresa catalana que hi haurà en més de quatre segles: la Bíblia Valenciana (27). Només hi ha el Saltiri d’aquesta Bíblia, i el seu famós últim full, encara que, a la p. 524 de «Nouvelles recherches...», Berger donava fe d’una còpia de dos fulls de l’Apocalipsi, citant una font de Rodríguez de Castro i, també del pare Villanueva (1791), de fragments de Daniel, Macabeus i Fets dels Apòstols que es veu que ja tampoc no tenim. En l’actualitat, doncs, en resten el Saltiri de la Mazarina, l’últim full amb un tros de l’Apocalipsi a l’Hispanic Society i fragments de Marc i Lluc publicats per Bohigas. A la biblioteca reial d’Stockholm n’hi hagué un exemplar fins a un incendi, as usual, l’any 1697.

La Bíblia de València és tan important com nombroses són les hipòtesis de qui la va impulsar i els qui la van redactar. En principi, va ser impulsada pel convers Jaume Forcadell, però el patrocini podria haver estat reial, eclesiàstic o privat, o les tres coses alhora. Per exemple: “En els colofons de la Bíblia valenciana ens fan evidents els motius per què va ser cremada: el convers Daniel Vives, l'inquisidor Jaume Borrell, el bisbe auxiliar Jaume Peres, fra Bernat Comes i l'impressor mestre Lambart no havien seguit fidelment la traducció de fra Bonifaci, suposant que ho féu ell, cosa poc probable”. És a dir, era “corrupta” d’hebraisme (28). També Daniel Vives va ser cremat a la foguera, a Perpinyà.

Un fragment del famós full de la Bíblia Valenciana trobat a l’alqueria de Bellver de Benicalap, en un català plenament consolidat.

Hem anat veient l’interès general per la Bíblia catalana per part de tots els credos i totes les classes, des de la monarquia fins a l'últim mendicant i durant tot el temps que hem considerat, o sigui uns quatre segles. Estan referenciades o esmentades des de les dels reis i reines fins a les dels burgesos, mercaders i menestrals, passant per la noblesa, tothom en tenia, sencera o alguna part (29). Però també el poble, sobretot a partir del segle XI, tenia còpies de seccions de la Bíblia: una Bíblia manuscrita sencera, normalment de dos o tres volums, dos per a l’AT i un per al NT, costava l'equivalent a un ramat de trenta ovelles. Pere Casanelles: “Els països de parla catalana es caracteritzen per una atenció continuada envers el text bíblic, que es tradueix en una notable circulació de bíblies entre molts

estaments socials. Els manuscrits que han perviscut representen un percentatge ínfim dels exemplars bíblics en català que van veure la llum. De fet, conservem un sol exemplar amb la Bíblia completa segons la traducció del segle XIV (Peiresc) i dos amb la meitat de l'Antic Testament (Egerton i Colbert), mentre que, per exemple, de la Bible du XIIIe siècle en francès se'n conserven vint-i-cinc. Els inventaris dels segles XIV i XV donen fe del notable volum de text bíblic en llengua catalana que hi havia a les biblioteques, grans o petites, de l'època. Les còpies de la Bíblia, parcial o sencera, es multipliquen, i és freqüent que els tallers de còpies de manuscrits, rebin encàrrecs de produir un manuscrit bíblic. No són pocs els que volen tenir a casa una Bíblia traduïda del llatí al vernacle, sobretot entre els que s'han convertit, de grat o empesos per les circumstàncies, del judaisme al cristianisme." (ob. cit. p. XLV).

Pel que em sembla, i resumint, pràcticament coincidint amb cada pas de segle, els textos base de les traduccions bíbliques al català aniran canviant: així veiem que el text provençal originari del qual beuen les bíblies catalanes, al segle XV ja és traducció d'un llatí que ja no és aquell "llenguadocià". Per exemple, hi ha un AT en provençal del segle XV que ja és traducció de la Bíblia francesa. S'assembla al procés de com l'occità passa al català a mida que baixem cap al sud: el Marmoutier està escrit en una llengua entremig d'aquestes dues. Però en cap segle no es copià, que se sàpiga, la Bíblia historial escolàstica francesa tal qual, de la qual en parlarem tot seguit, però sí que es copià a Castella (i també a Alemanya), fins i tot tampoc quan al segle XIV la Historial francesa, que va tenir un èxit immens, s'editava junt amb la Bíblia de París i aquesta era una de les dues bases principals de la Bíblia catalana acabant l'edat mitjana.

Això ens serveix d'introducció per parlar una mica del que passava a Castella amb la Bíblia en castellà. I malgrat que no m'hi puc estendre gaire, n'hi haurà prou per veure que no s'assembla absolutament gens al cas de la Bíblia catalana.

VI- Bíblies castellanes ("romanceadas) (30)

BME, Madrid, les sèries de mss. escorialencs.

BNM1, Madrid, ms. 10.288

BNM2, Madrid, ms. 10.138, Bíblia d'Alba.

Ac87, B. Real Academia de la Historia, ms. 87, segle XV, AT.

Aj, B. de Ajuda, ms. 52-XIII-1, segle XV, AT.

EV, Biblioteca Pública de Évora, ms. CXXIV /1-2, còpia del segle XV, AT.

Segons Amable Jourdain (1788-1818), introductor del terme "Escola de traductors de Toledo" a principis del XVIII, una institució que ja es posa ara molt en dubte, les traduccions van ser començades al segle XII amb l'empenta de l'arquebisbe gascó de Toledo Raymon de Sauvetat, que exercí entre el 1125 i el 1152. Tampoc està clar on es feren i escriviren. Al segle següent, Alfons X patrocinà la Historia General, una traducció de la Bíblia historial llatina de Comestor, "l'escolàstica", de la qual el rei Lluís de França li havia regalat un exemplar. És, com diu el nom, una història del món explicada des de la Bíblia. És sorprenent la història que s'hi explica. Per exemple, en un dels mss. comentats per Berger, Josuè, el successor de Moisès, està barrejat amb el setge de Troia, o la història de Tebes amb la dels Jutges (els caps de les dotze tribus d'Israel). La General Estoria havien de ser cinc llibres, dels quals se'n conserven parts de quatre, dels quals en vida del rei només es van fer els dos primers. En el text bíblic, s'hi constaten dos relats paral·lels, parts que són una interpretació explicada de la Bíblia i d'altres parts que són traduccions més fidels afegides posteriorment. És a dir, "les traduccions textuals dels llibres bíblics són una interpolació dins la Història general" (ob. cit. p. 379) (31).

Quant als manuscrits conservats d'aquestes bíblies, es por dir que el ms. Ac87 de la llista podria haver estat un projecte de Bíblia completa no realitzat, i els dos últims són encàrrecs de la noblesa. El BNM1 és quasi un AT sencer i el BNM2, del segle XV com l'anterior, és la traducció de l'hebreu de les Morales sobre Job. Al segle XV, brilla el famós AT d'Alba del 1430, traduït per Mose Arragel, a qui el Mestre de l'orde de Calatrava li encarregà també les glosses, a més de la traducció. El rabí es volgué assegurar la perdurabilitat de l'obra, així com la de les seves espatlles, perquè sotmeté la seva Bíblia a un rigorós examen dels predicadors de Salamanca i els franciscans de Toledo, pel que en diu la història. Conté 290 il·lustracions en color i en or de, per exemple, Salomó, Moisès o el temple de Jerusalem i segueix pràcticament l'ordre hebraic. Va estar segrestada per la Inquisició més de dos cents anys.

Però centrem-nos en els mss. indicats en els dos primers llocs de la llista. Berger trobà 23 manuscrits fragmentaris de l'obra d'Alfons X, quasi tots a l'Escorial, dels quals setze eren traduccions textuals de l'escolàstica francesa i altres set amb traduccions de la Bíblia. Després d'haver-los consultat detalladament in situ, arribà a la conclusió que les primeres parts originals que dirigí personalment el rei, tant les realitzades en vida seva com les dues realitzades ja havent traspassat, no contenien cap traducció literal de la Bíblia, i evidencia la intenció del monarca de voler fer una versió castellana de la historial francesa. Per tant, els fragments que contenen traduccions dels escrits bíblics "són interpolacions posteriors de, si més no, un segle després del rei savi" (ob.cit. p. 364). I hom diria que se n'hi van anar afegint fins al segle XVI.

Respecte a les traduccions del NT, es pot dir, així mateix, que a la Historia General hi ha interpolats uns manuscrits incomplets del NT, traduïts a la primera meitat del segle XIV d'un text llatí molt proper al Codex Toletanus, de manera que alguna Bíblia visigòtica és l'original, fins i tot la del bisbe Teodulf. D'aquesta traducció del XIV, en Samuel Berger no en sap si formava part d'una Bíblia sencera en concret encara que no ho descarta. Sí que s'atreveix a afirmar que la influència dels textos visigòtics s'acaba al segle XIII.

De l'important segle XIV, quan arreu començava l'interès en les traduccions de les Escriptures, constatà la conservació de tres manuscrits, un d'ells podria ser de la segona meitat, els tres de parts de l'AT; també hi trobà quatre manuscrits també de parts de l'AT, un d'ells en aragonès, molt interessant. Tots vuit es conservaven a l'Escorial i es veu que són els textos que serviren per fer les esmentades interpolacions de la Historia General.

Està clar que tots aquests manuscrits són versions per als jueus castellans, i encara més: a mesura que s'anaven convertint, semblen, per un profà com jo, de la mateixa fàbrica. Són traduccions, en general, perquè sempre s'ha de parlar, en la crítica bíblica, dels textos masotèrics (els termes "Bíblia hebrea", "Tanakh" i "textos masotèrics" són equivalents). El que sobta extraordinàriament d'entrada, doncs, és comparar un abans esplendorós període visigòtic-hispànic de les bíblies, durant la baixa edat mitjana, amb el minso interès per les traduccions castellanes, com es pot comprovar si ens parem a mirar quantes n'hi ha del Nou Testament. Les punyents controvèrsies dels temps tardoromans, visigòtics i musulmans quedaven lluny en la boira de la història.

També, veient la importància de la influència hebraica tant a les versions castellanes com a les catalanes, hom es podria pensar alguna relació entre elles, però no és així: no es poden contrastar les traduccions perquè no tenen res a veure les unes amb les altres.

Se'm permetrà ara continuar fins al segle XVI per fer-hi un breu cop d'ull. El primer NT complet en castellà se'ns diu que no és de fins al 1543, publicat a Anvers, obra de Francisco de Enzinas, i és una traducció de la versió grega de la Bíblia d'Erasme del 1516 (32), com va ser habitual en les còpies durant segles a Europa. Joan de Valdès també havia traduït abans alguns capítols del NT. I dels textos d'ambdós se'n serví Joan Pérez de Pineda per a la seva traducció feta a Ginebra dels Evangelis, al 1556. D'aquí ens n'anem a la primera impressió i a la segona, corregida, realitzada pels jueus exiliats Casiodoro de Reina i Cipriano de Valera, de la traducció de la tercera versió de la Bíblia d'Erasme, que són editades a Basilea i Londres el 1569 i el 1602, respectivament: la Biblia del Oso i la Biblia del Cántaro. Aquesta última Bíblia és avui dia encara la dels protestants espanyols. Aquests tres copistes eren convertits al protestantisme i fugits de les fogueres de Sevilla per conservar la vida, tal com l'Enzinas i en Valdés d'unes altres, aquest últim, però, fugit cap a Itàlia, com en Pineda. Als mateixos temps en què no quedava ja ni una sola Bíblia en català, com ho diu més d'un cronista de l'època. I no hi torna a haver una nova traducció de la Bíblia castellana fins al 1873. Cosa que fa pensar, com diu en Jordi Bilbeny, que aquestes versions castellanes esmentades fossin fetes per catalans i no necessàriament, més aviat, pel que hem vist, en castellà. M'he allargat fins a aquests mitjans del segle XVI per poder assenyalar la dissort dels qui se suposava eren els interessats en la promoció de les bíblies en versió castellana al mig del Siglo de Oro d'aquesta llengua.

VII. Conclusions

Bé, doncs: arribats fins aquí, feta una repassada ràpida per la història de les Escriptures a la Catalunya medieval i renaixentista, tal com l'hem intentat en aquest modest escrit, se'n podrien treure, sinó conclusions, sí, com a mínim, reflexions o preguntes històriques i lingüístiques, però que no esmentarem aquí. Ens limitarem a la història de la Bíblia. Llavors, hom acabarà interessant-se inevitablement, encara que només sigui per curiositat, per la història dels treballs per fer la gran obra científica renaixentista, la Bíblia Políglota. La primera sorpresa que tindrà, llavors, l'interessat és que es considera aquesta obra treballada i escrita a Alcalà. Perquè en el panorama històric, necessàriament no exhaustiu i sí comprimit, que hem intentat copsar en aquest resum, espero que es faci palès que si hi havia una nació que tenia tot el que calia per elaborar aquesta gran Bíblia moderna, amb la llengua vernacla inclosa, era la catalana. Si

la seva gran tradició en els treballs amb les Sagrades Escriptures incloïen també el treball de les versions en vulgar, la Bíblia que es fonamentés en la màxima fidelitat als textos hebreus i grecs, la més moderna en ciència exegètica, havia d'incloure també aquesta versió. Una modernitat que tenia ple sentit en la tradició catalana que hem intentat explicar aquí, basada en els coneixements del moment que permetien un estudi comparat de totes les versions, fossin quins fossin els resultats en segons quines. I tan important com tot això, encara en tenia tota la motivació. Allò que féu Erasme al començament del segle XVI en els seus estimats evangelis, els copistes i traductors llenguadocians, hebreus i catalans ho estaven fent, amb més o menys èxit, des de no se sap quants segles abans. Qui ha escrit aquestes línies no té cap formació exegètica ni res de semblant i no voldria dir absurditats; per tant, no sap si s'han comparat les traduccions hebrees catalanollenguadocianes amb les traduccions hebrees de la políglota i les traduccions hebrees castellanes. Però el preceptor del futur Carles I a l'època ho fa amb una visió transcendental atès que es posa al nivell de mestratge de tots els neguits europeus del moment, quan cada nació voldrà normalitzar la seva llengua amb la corresponent impressió de la Bíblia. La pregunta és si l'incansable i crític mediador no volia presentar una Bíblia de pregona arrel lul·lista, que recuperaria l'esperit conciliador de les diverses religions bíbliques que és propi i fonamental durant tota la llarga edat mitjana de la nació catalana, amb les seves corresponents conseqüències polítiques imperials (33).

Joan Cassola Coenders

Notes, referències i enllaços

(1) Comparació entre els començaments dels evangelis de "Joan XII-XIV" de la BCat i el d'Assisi (de: Perarnau, Josep, "Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals", Revista Catalana de Teologia 3, 1978, 17 – 98):

[Barcelona, Biblioteca de Catalu-	[Assisi, Chiesa Nuova, 9, fol. 132"-
nya, 740, fol 87d(CIII$ -8gd(CVd)]	133"]
Aquest é es lo sermó que ihesu	Ayssò es lo sermo que ihesu
christ féu als aphostols lo dijous de	christ fec a sos apostols lo diious
la cena. Secundum Johannem.	de la cena.
12 l(Jh)esús ohrist davant .VI.	12, 'Ihesus deuant .vi. dias de pas
jorn[s] de pascha vench en bethh-	cha uenc en bethania, hon era estat
nia, on era lhtzer [estat?] mort, lo	lo laser mort, lo qual ihesus auia
qual ihesu christ resuscita;	ressuscitat; e feron li cena aqui;
e aparleyaren-li de manjar	

(2) El català Durand d'Osca (1160-1224) va ser un antic valdès que fundà a Catalunya la comunitat dels pobres catòlics, o ensabatats, reconciliada amb l'església catòlica, però que acabarà finalment integrant-se en el beguinatge al segle següent. Personatge interessant, per dir-ho així, les dues obres de polèmica que escriví contra el catarisme (l'Antiheresis i el Contra maniqueos, entre 1223 i 1230) van refutant, un per un, vint-i-sis articles d'un tractat càtar, "segurament català per la grafia, que ens proporcionen valuoses informacions d'aquells heretges amb qui Durand es relacionà", explica en Jordi Ventura.

(3) Resum propi, a partir de Berger, Samuel. "Les Bibles provençales et vaudoises". In Romania, tome 18 n°71, 1889.

p. 353-422.

www.persee.fr/doc/roma_0035-8029_1889_num_18_71_6061

(4) El consolament, sagrament únic, s'utilitzava per a l'ordenació sacerdotal, però també com a baptisme o per a l'extremunció. La litúrgia de l'acte era posar el Nou Testament sobre el cap del sol·licitant i els ancians o Bons Homes presents posaven la mà dreta sobre el Llibre. Però el més important d'aquest sagrament era que es podia transmetre entre creients. Com a extremunció, el consolament es podia demanar per anticipat en preveure el temps de morir, és a dir, que podien traspassar sent Bons Homes o Bones Dones, però s'havien de comprometre, la convenensa, a viure el temps que els restés complint les obligacions de castedat, de pobresa i de no menjar res de generació animal, excepte el peix, i a fer dejunis a dies alternatius, a part de no mentir, no jurar i trobar temps per pregar, encara que tot això no els privava de rebre la cura adient o visites d'altres creients. D'aquest període, en deien l'endura. Una bona fi era el propòsit transcendental.

(5) Berger, Samuel. "Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et catalanes". In: Romania, tome 19 n°76, 1890. pp. 505-561 (p. 515)

www.persee.fr/doc/roma_0035-8029_1890_num_19_76_6123

i S. Berger , o. cit., "Les Bibles provençales et vaudoises" (p. 355)

Exemple d'aquest "llatí llenguadocià" amb la seva translació a l'occità (p. 361, Romania nº 71):

Ms. BnF lat. 342	Ms. de Lió
Vos antem queritis de pusillo crescere	Mais vos quiretz de paiquet creiser
et de magnus majore esse	e de gran esser majer
Intrantes autem at cenam nolite re-	Mais vos entratz a la cena no vos
cumbere in locis heminentibus, ne forte	vulhatz asetiar els lox sobre apareinses,
clarior te superveniat et accedens is qui	que per aventura pus clars de tu no
ad cenam vocavit te dicat tibi: Adhuc	sobrevenga e apropians aquel qui
deorsum accede, et confundaris. Si autens	t'apelec a la cena diga a tu: Encara
in loco inferiore recuberis et supervene-	t'apropia az en aval, e seras ver-
rit humilior te, dicet tibi qui ad cenam	gonhatz. Mais si el loc pus bas t'asei-
te invitavit: Accede adhuc sursum et hoc	ras e sobrevenga plus umils de tu,
erit tibi hutilius.	dirà a tu aquel que t'apelec a la cena:
Encara t'apropia az esus, e aiso serà a	
Tu pus profeitos.	

Aquests articles a Romania estan recollits al llibre d'aquest autor: La Bible romane au Moyen Âge: Bibles provençales, vaudoises, catalanes, italiennes, castillanes et portugaises, Ginebra, Slatkine, 1977.

(6) El dominic Antoine Dondaine (1898–1987), estudiós de les heretgies medievals, és el descobridor del famós manuscrit "Liber de duobis principiis". Per a alguns, un document fals: Les catharismes: Modèles dissidentes du christianisme médiéval (XII, XIII siècles), Pilar Jiménez-Sánchez. Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2008.

Tesi principal del llibre de Giménez: la doctrina càtara és creació de la pròpia església catòlica, per crear un objecte capaç de ser perseguit (teoria de Robert I. Moore) i que aquesta autora treu d'un enduriment de les "dues ciutats"

agustinianes cap a la dualitat del bé i el mal. Però el pare Dondaine no acabà de completar els seus estudis i la falsedat es posa cada vegada més en dubte.

(7) Ventura, Jordi: Els heretges catalans, Selecta, 1976 (p. 112).

També afegeix (p. 110):

[I aquests capítols càtars, que el seu autor Durand havia de conèixer, per] ... "la grafia del manuscrit, que porta traços dels còdexs catalans i espanyols de l'època [segons Deodat Roché], ens inclinen a pensar que expressa les idees dels càtars catalans, fills dels occitans ... Així que, en aquest llibre i en els restants de l'escola dels pobres catòlics, com el compost per Ermengol de Besiers, podem anar fent investigacions quan ens interessem per conèixer els aspectes doctrinals del catarisme català".

(8) L'Evangeli de sant Joan comença així en la Bíblia de Lió:

“In principio erat verbu, et verbum erat apud Deum, et Deus era la paraula. Aiso era el comenzament ab Deu. Totas causas so faitas per lui e senes lui es fait nient. Zo que’s fait en lui era vida, e la vida era lutz dels homs…”

El capítols sempre comencen amb una frase en llatí en les traducccions provençals.

(Comparem-ho amb el de les bíblies castellanes posteriors, per curiositat :

En el compeçamiento era Vierbo, e Vierbo era en Dios, e Dios era Vierbo. Esto era en Dios al compeçamiento. Todas las cosas fueron fechas por el e sin el no ovo fecho nada. Lo que en el fue fecho vida era, e vida era lumbre de los ombres.)

(9) Casanelles i Bassols, Pere (en col·laboració), "Bíblia del segle XIV: Èxode, Levític", p. XXIII. Associació Bíblica de Catalunya: Abadia de Montserrat, 2004 (Corpus Biblicum Catalanicum, 3).

(10) Segueix Casanelles: “Els manuscrits de vulgates més antics provinents del Llenguadoc i que testimonien aquest tipus de text, mixt i sincrètic, són el Còdex Aniciensis (BnF, segles IX-X) i la Bíblia de Mazarí (BnF, segle XI). Ara bé , Berger afirma que el manuscrit més pròxim al text llenguadocià és la Bíblia de Montpeller (BL, Bibliotheca Harleiensis, 4772 i 4773), de finals del segle XII o començaments del segle XIII”. Berger n’estudia una llarga llista, de vulgates, i diu: ”Només dos països, al nostre coneixement, mostren, en plena edat mitjana, un lligam obstinat als textos anteriors a sant Jeroni: aquests són els del país albigès i la Bohèmia, terres d’heretgia i d’independència religiosa així com d’un particularisme fer i gelós. La Bohèmia ha conservat durant més temps el seu caràcter i s’hi pot trobar, en els manuscrits del segle XV, els textos més antics. El país meridional, en canvi, va veure trencada la seva resistència des del segle XIII, i els manuscrits que són posteriors al regnat de sant Lluís no mostren més que els records de ‘antic text local.” Berger Samuel, Histoire de la Vulgata pendant les premieres siècles du Moyen Age. Hachette, 1893, p. 26).

https://archive.org/search.php?query=creator%3A%22Berger%2C+Samuel%2C+1843-1900%22

(11) El Pentateuc de Tours, de finals del segle VI, l’últim segle en què encara coexistien el culte cristià i el mitraic en el món romà. És un document extraordinari amb unes il·lustracions úniques. No hi ha acord entre els estudiosos d’on es va fer, però el posem aquí perquè Berger el creia fet en el domini visigòtic i Josep Pijoan concretament a Sevilla.

(12) El Codex Toletanus està escrit al segle VIII a Sevilla. Les bíblies de la península, des del segle VII endavant, Berger les divideix en dos grups, que deriven els dos del Codex Toletanus: el grup "lleonès", el text propi visigòtic, que arribarà fins a les ribes del Loire, i el grup "catalanoaragonès", que passarà els Pirineus en temps de Carlemany i és la base del text llenguadocià fins al segle XIII. En tots dos grups hi és present l’herètic Priscil·lià, però en el segon hi ha més reminiscències de sant Isidor.

(13) La Bíblia de la Cava, la “Cavensis”, de principis del segle IX, no se sap com ni per què va arribar a l’abadia de la Cava, prop de Salerno, es creu que a principis del XII. Tothom està d’acord, des de finals del XIX, que és hispànica. Sembla que estaria escrita en una zona propera a la carolíngia, potser la Gòtia, pel tipus de riquesa ornamental. Altres diuen a Astúries, per un tipus de creu que hi apareix, però fins a un estudi paleogràfic vàlid no tindrem el lloc exacte on fou escrita. És una Bíblia molt interessant, per la seva presència merovíngia i visigòtica, i per contenir el Comma Johanneum.

(14) Alcuí de York, mà dreta de Carlemany en el domini religiós, acabà amb Feliu d’Urgell, com tots sabem,

l'arrianista. Feliu, o Fèlix, des de l'importantíssim monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, encara n'era un dels seus teòlegs a finals del segle VIII, com evidencia la sol·licitació d'intervenció per part del bisbe Elipand de Toledo quan aquest es barallava amb el Beat de Lièbana.

(15) La Vulgata completa més antiga que es conserva és el Còdex Amiatinus, escrita a principis del s. VIII a Northúmbria, pesa 34 kg i no aparenta l'edat que té, però hi ha manuscrits molt més antics.

(16) El Còdex del Palau prové del Palau Reial Menor de Barcelona, residència de la reina des dels últims temps del rei Pere Terç, que va ser propietat dels Galceran de Requesens (ancestres dels Alvarez de Toledo, Zúñiga, Fajardo, Cavero, etc.) després de la guerra del 1462-72, per donació de Joan II. Aquests Evangelis passaran de la família Sobradiel als jesuïtes (Centre Borja de Sant Cugat, ara) quan el que quedava de l'extens palau s'enderrocà el 1856, que estava on ara és el barri darrere l'annex de l'Ajuntament. Junt amb el Marmutier i el Peiresc són les tres còpies de bíblies senceres catalanes del s. XIV que han restat.

(17) La Bíblia Rimada Catalana és una traducció també mig de la Bíblia francesa del segle XIII (vegeu la nota 20) i mig d'alguna Vulgata catalana. La que es conservava a l'Escorial està desapareguda en un incendi. Per sort, n'hi ha un altre manuscrit a la Colombina (Ferran Colom hi va llegar uns 15.300 volums i documents, la biblioteca privada més gran de l'Europa del seu segle). Com es pot suposar, és el text en vers més llarg de la literatura catalana. La feinada de traslladar la Bíblia de narració en vers (són 26.336 versos) tenia un únic motiu: que fos llegida per tothom, tal com ho eren les noves rimades o les codolades, o sigui les novel·les de tradició trobadoresca dels segles XIII, XIV i XV. La Bíblia rimada conté el NT i l'AT i s'acaba amb uns textos apòcrifs també en vers. Està dedicada a la marquesa d'Empúries, una filla dels vescomtes de Cabrera, i que només pot ser-ho d'un vescomte, el pare, mort el 1243. Els comtes d'Empúries i els de Cabrera mai van amagar la seva fe càtara. Es creia que aquesta Bíblia estava traduïda i versificada per fra Romeu de Sa Bruguera, però Samuel Berger ja va dir que no.

O sigui que, resumint, i si no m'equivoco, a la Biblioteca Capitular Colombina, la Ferrandina, hi ha actualment diversos textos bíblics en català (a més d'altres textos catalans de rellevància, que encara resten, 18 en total):

Diversos fragments bíblics, entre els quals cal destacar per la seva extensió i qualitat una traducció descoberta per Jaume de Puig, que va des de 3Reg 5, 10 a 4Reg 25, 19 i des del Par 1, 1 a 2 Par 11, l , continguda en el manuscrit 5-5-26, dels segles XIV-XV.
Dos fragments dels evangelis (Mt 1, 1-25 i Jn 1, 1-14), conservats en el ms. 7-7-6 del principi de la segona meitat del segle XIV.
El Saltiri traduït per fra Ramon Sabruguera (1285-1295).
La Bíblia rimada, ms. 7-7-6 (1282-1325).
Manuscrit de Sevilla, Evangelis catalans (còpia del Marrmutier)

(18) Gènesi de Scriptura: Gènesi historial, resum de Bíblia amb apòcrifs i llegendes, traducció d'un manuscrit provençal (ms. 6261) de mossèn Guillem Serra, rector de sant Julià de Montseny, 1451. Primera impressió 1873, Barcelona.

(19) A més dels casos que ja hem dit, la famosa Bíblia que Alfons II encarregà de traduir directament d'una Bíblia en llengua d'oïl que li havia llegat el seu pare, i que sabem de la seva existència només per un document de la Cancelleria que Carreras Candi va trobar a l'Arxiu Reial, es considera un altre candidat a la primera Bíblia completa catalana.

(20) És la famosa "Bíblia del XIII" francesa, d'entre els anys 1225 i 1250, que, per resumir-ho, era el resultat final de quatre segles de la feina iniciada per Alcuí, en temps de Carlemany, d'unificar les versions bíbliques del nord d'Europa, és a dir, les no occitanes ni visigòtiques ni itàliques, i que a partir de llavors es dirà la Bíblia de París del 1225.

(21) Puig i Tàrrech, Armand: "Les traduccions catalanes medievals de la Bíblia", dins El text: lectures i història (Scripta Biblica 3), Barcelona: PAM-ABCat 2001, pp. 107-231. És una bona lectura introductòria a la Bíblia catalana.

(22) Perarnau, Josep: o. cit., p. 95. Del mateix autor també es pot consultar "Noves dades sobre traduccions catalanes de la Bíblia els segles XIV i XV", ATCA 2 (1983), pgs. 349 – 356.

(23) Morreale, Margarita: “Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales al catalán”. Analecta Sacra Tarraconensia 31.2, pp. 271-290. Morreale ens avisà també sobre la transmissió d’evangelis apòcrifs en els textos medievals catalans.

(24) Resum extret de Corpus Biblicum Catalanicum (CBCat), “Pla General de l’Obra”, Barcelona, 2010.

(25) Casanelles, Pere: “Els jueus catalans i les traduccions medievals de la Bíblia”, Mot So Razo, 13 (Castelló d’Empúries).

(26) Per comprovar-ho, mirem la comparació que ens presenta entre un ms. que Berger diu en “llatí francès” de principis del XIII amb el ms. 2324 en occità (o.c. “Nouvelles recherches ...”, p. 534):

Ms. BnF fr. 2324	Ms. BnF lat. 786
Sobre lo flom de Babiloni aqui segem e ploram, dementre quens remembraven de Sion. Nos posam los nostres organs en salces en mig d’el. Car aquels quins menaven preses nos demanaren les paraules de cançó, e aquels qui ens menacen nos dixeren: Cantatz ab nos laor dels càntics de Sion. E nos reposem: En quina manera cantarem nos lo cantic de Nostre Senyor en terra estrayna? ...	Sur les flums de Babilonia iloec seïmes e plorames, dementres que nus recordiuns de Sion. Es salz de miliu de lui suspendimes noz organes. Kar iluec demanderent nus ki caitifs menerent noz paroles de canz, e qui en veie menerent nus: Loenge cantez a nus de canz de Sion. Cument canterons [nus le cant] del Seignur en estrange terre? ...

(27) Apart del Llibre de Job, encara no publicat, de l’últim erasmista Jeroni Conques, cremat a la foguera el 1557 a València, o els “quatre evangelis menorquins” del 1735 promoguts per Lluís de les Torres des d'Anglaterra, trobem en la traducció bíblica catalana un buit que va de l'any 1490, data de publicació del Saltiri de Joan Roís de Corella, fins a l’any 1832, en què el Nou Testament de Josep Melcior Prat es va publicar a Londres. I no se’n torna a fer una versió sencera de la Bíblia catalana fins al segle XX. Es pot observar ràpidament, com diu en Jordi Bilbeny pel que fa a la literatura en general, però el que veiem quant a la Bíblia és encara més precís, com el període 1490-1832 coincideix força bé amb la duració de la inquisició castellana als països de parla catalana. La Bíblia valenciana de 1478 és la segona impressió en llengües romàniques, i la quarta europea, després de l'alemanya de 1466, la toscana del 1471 i la neerlandesa del 1477, molt abans que la francesa del 1530, l'anglesa del 1535 (la definitiva versió del rei Jaume és del 1611), o la de Luter del 1534. La castellana de l'Antic testament és del 1553 i no fou d'ambdós testaments fins al 1569, segons diu la història de la literatura castellana. Esmentem que la impressió en el germànic suís de Zwingli (Bíblia de Zürich, 1530, AT i NT, Bib. Ville, C.169), que s’avança quatre anys a la de Luter, utilitza la versió grega d’Erasme del NT publicada el 1516.

Diu el colofó de la Bíblia valenciana que en Berenguer Vives de Boïl en posseïa una còpia, i és la que es veu que feren servir els impressors, dècades més tard. La tesi de J. Izquierdo ens diu que tenia com a text base el manuscrit valdès de Carpentras. Vegeu:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjk49ujm8XyAhVtx4UKHTbSBxUQFnoECAQQAQ&url=http%3A%2F%2Frepositori.uji.es%2Fxmlui%2Fhandle%2F10234%2F4694&usg=AOvVaw0d7kHkt9ubPRH1vc3fDX1h

Però Puig i Tàrrech ho desmenteix categòricament.

En unes perquisicions d'en Jaume Riera i d'en Pere Casanelles en els anys 2010 i 2011 a l'arxiu de la Inquisició de Madrid, s'han trobat molts, com un centenar, de fragments de bíblies catalanes del XIV, utilitzats com a reforços dels relligaments -les escativanes- després de retallar-los en tires. Un dels fragments del ms. de París (el Peiresc) és quasi complet. El fragment més important i interessant dels trobats entre aquesta memòria dels crims que no prescriuen és un bifoli del text manuscrit que es va servir per fer la Bíblia valenciana.

(Casanelles, Pere: "Versiones bíblicas catalanas e Inquisición: fragmentos de bíblias encontrados entre la documentación inquisitorial del Archivo Histórico Nacional de Madrid".

https://www.ufrb.edu.br/simposioinquisicao/anais-eletronicos-2/anais-eletronicos-2015/

(28) Riera i Sans, Jaume: "Bíblies en català no cremades per la Inquisició espanyola":

Butlletí de l'Associació Bíblica de Catalunya, núm. 115, setembre 2013, pp. 41-70).

(29) Per fer-se'n una idea: Peña Díaz, Manuel: "El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos" (Pirámide, 1997, hi ha el PDF en línia), amb un bon pròleg de Roger Chartrier. Un altre exemple del nivell de cultura de l'època: En Luis Ulloa, a "Cristo-Ferens Colom, Fernando el Católico y la Cataluña española" (Maisonneuve, 1928, p. 108), ens diu que a la Barcelona dels temps de Na reina Maria es prestaven a domicili els llibres d'En Ramon Llull.

(30) Resum extret de Berger, Samuel: "Les Bibles castillanes". In: Romania, tome 28 n°111, 1899. pp. 360-408.

https://www.persee.fr/doc/roma_0035-8029_1899_num_28_111_5592

(31) Berger, o. cit. On hi diu: "La història de la Bíblia escolàstica [la Bíblia francesa del s. XIII on la història del món antic s'explica dins el quadre del Nt i AT], es retroba a Espanya, quasi bé línia per línia, a la 'Historia General'.

En el pròleg de la General Estoria, que, com diem, es conserva a trossos en diversos manuscrits, el propi rei, que escriu en primera persona, indica al lector que s'han triat els fets històrics segons el seu criteri: (p. 368)... "despues que obe fecho juntar muchos escritos y muchas ystorias de los fechos antiguos, escogi dellos los mas verdaderos y los mejores [sic] que y sope y fize ende fazer este libro. E mande y poner todos los fechos sennalados, tan bien de las ystorias de la Brivia como de las otras grandes cosas que acaesçieron por el mundo desde que fue començado fasta el nuestro tienpo.

De las obras que fizo Dios en los primeros días.

"Quando nuestro Sennor Dios crio en el comienço el çielo y la tierra y todas las cosas que en ellos son, segunt que lo cuenta Moysen que fue santo y sabio y otros muchos que acordaron con el, departiolo i fizolo todo en seis días desta guisa …"

(32) Sobre la falsificada història de Francisco de Enzinas, hi ha un extens article encara inèdit d'en Jordi Bilbeny, inclòs en un estudi de la família dels anomenats "Enzinas", que he llegit gràcies a la seva amabilitat, on es demostra que el traductor de la Bíblia era un català freqüentador del cercle d'exiliats valencians al voltant d'En Vives, en realitat un Olzina. El NT del 1543 va ser immediatament prohibit i el seu autor empresonat.

(33) Per entendre el context històric, polític i teològic de la primera bíblia políglota moderna, el pic de la tradició bíblica medieval, els articles corresponents en els següents llibres de Pep Mayoles: "Erasme i la construcció catalana d'Espanya" i "Erasme i l'imperi de Carles I", Llibres de l'Índex, del 2014 i 2019, respectivament, ofereixen una explicació clara i fonamentada al misteri que envolta aquesta Bíblia.